

رقابت‌های اسلام سیاسی و سکولاریسم در دوران جمهوریت ترکیه با تأکید بر دوران زامانداری حزب عدالت و توسعه در سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۶

کامبیز قهرمانی^۱، ابراهیم متقی^۲، علیرضا گلشنی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۰۳

چکیده

گفتمان‌های سیاسی نقش بسزایی در تدوین و شکل‌گیری رقابت‌ها، تعاملات و نزاع‌های سیاسی در کشورهای مختلف بر عهده دارد. این تأثیرگذاری به‌ویژه در کشورهای متکثر و سرشار از گفتمان‌های سیاسی و فرهنگی بسیار قابل توجه است. ترکیه یکی از این کشورهای مهم و تأثیرگذار در منطقه خاورمیانه است که در دوره‌ای طولانی شاهد رقابت‌های گفتمانی متعددی بوده است که همچنان ادامه دارد. در همین باره به نظر می‌رسد بررسی سیر تعامل و تقابل‌های گفتمانی در این کشور در قالب همکاری و منازعه، پژوهشی مفید و ضروری به شمار آید. پژوهش حاضر درصدد است تا با بهره‌گیری از روش گفتمانی لاکلائو و موف به بررسی نزاع‌ها و همکاری‌های گفتمانی در ترکیه از سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۶ بپردازد. در کنار این روش از روش کتابخانه‌ای و منابع تاریخی نیز بهره جسته‌ایم. بدین ترتیب می‌توان گفتمان‌های اسلام‌گرا، سکولارها (کمالیست‌ها و لائیک‌ها) و همچنین خرده‌گفتمان‌هایی نظیر کردها را از جمله مهم‌ترین گفتمان‌های فعال در صحنه سیاسی این کشور به شمار برد. از زمانی که گفتمان اسلام‌گرایی در دهه نود توانست خود را به‌طور جدی در صحنه سیاسی ترکیه نشان دهد و حتی در دوره‌ای به گفتمان هژمونیک تبدیل شود، این بررسی برای پژوهش حاضر اهمیت یافت. به‌علاوه قدرت‌گرفتن حزب عدالت و توسعه به‌عنوان حزبی اعتدال‌گرا و متمایل به گفتمان اسلام‌گرایان شکل و ماهیت نزاع‌ها و همکاری‌های گفتمانی را در این کشور پیچیده‌تر کرده است.

واژه‌های کلیدی: ترکیه؛ گفتمان؛ اسلام‌گرایی؛ سکولاریسم؛ حزب عدالت و توسعه

^۱ دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی، گروه علوم سیاسی، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی شهرضا، ایران (نویسنده مسئول)

ghahramanikambiz@yahoo.com

^۲ استاد تمام علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی دانشگاه تهران

^۳ دانشیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، ایران.

۱- مقدمه

گفتمان‌های سیاسی همواره در حال تغییر هستند. این تغییرات بیش از هرچیز در کشورهای که وجه سنتی و نوگرایانه در آنان با تضاد و تقابل روبه‌روست، نمود بیشتری می‌یابد. ترکیه یکی از این کشورهاست که از زمان تأسیس جمهوری جدید توسط آتاتورک تا امروز دچار تغییرات گسترده‌ای شده است. کشوری که روزی خود را مدعی سکولاریسم در خاورمیانه می‌دانست، یک حزب اسلام‌گرا امروز آن را اداره می‌کند که داعیه رهبری جهان اسلام را در سر می‌پروراند. در این تحول گفتمانی در فضای سیاسی و اجتماعی ترکیه، اسلام سیاسی و قرائت خاص آن از متغیرهای اجتماعی، تاریخی، ایدئولوژیکی و هویتی در جمهوری ترکیه، نقشی بسیار مهم را بر عهده دارد. برای شناخت روند این تحولات مرور و شناخت عناصر هویتی ترکیه - در دوره‌ای که با کمالیسم آغاز می‌گردد - و واکاوی تقابل گفتمان‌های اسلام‌گرایی و سکولار و دلایل، روند و نتایج چیرگی گفتمان اسلام‌گرایی، اهمیت زیادی دارد. در این میان بخش اصلی این تحولات را - که از سال ۱۹۹۷ و روی کار آمدن حزب رفاه به رهبری نجم‌الدین اربکان آغاز شده است - می‌توان به‌عنوان سازه اصلی این پژوهش در نظر گرفت که درصدد آن است تا با تأکید بر روند و تحولات صورت‌گرفته در دوران جدید اسلام‌گرایی ترکیه - به‌ویژه از زمان به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه به‌عنوان جانشین حزب رفاه - به تحلیل و تبیین فرایند و سرانجام رقابت طولانی میان سکولاریسمی تهاجمی و کم‌مدارا در مقابل اسلام‌گرایی سیاسی و زیرک نسل جدید سیاستمداران اسلام‌گرای ترک بپردازد.

چنین به نظر می‌رسد که ثمره اصلی گفتمان اسلام‌گرایی، خود را به عصر بیست‌ویکم رسانیده و با یک جریان اسلام‌گرای مدرن به نام حزب عدالت و توسعه (AKP) ابعاد گسترده‌ای به خود گرفته است. در این گفتمان، هرچند توسط رهبران نوگرا و عمل‌گرا اداره می‌شود، نشانه‌های قوی اسلام‌گرایی نیز دیده می‌شود که برای یک حکومت مدرن سکولار فعالیت می‌کنند. رهبران احزاب عدالت و توسعه دائماً خود را اسلام‌گرا و طرفدار گروه‌های اسلام‌گرای منطقه معرفی می‌کنند؛ اما ازسوی دیگر، بر سکولاریسم، قانون اساسی غیرمذهبی، پیوند اسلام و دموکراسی و... نیز تأکید می‌ورزند. به‌هرحال به نظر می‌رسد وضعیت امروزی ترکیه در تاریخ معاصر این کشور ریشه دارد که حاصل تعامل و تقابل گفتمان‌های سیاسی است. مهم‌ترین گفتمان‌ها که شامل اسلام‌گرایان، سکولاریست‌ها و ناسیونالیست‌ها می‌شود، در دوره‌ای طولانی از نزاع و همکاری به سر برده‌اند و این روند تاکنون نیز ادامه دارد.

نزاع تاریخی گفتمان‌های سیاسی در ترکیه از زمان روی کار آمدن آتاتورک و برانداختن نظام خلافت عثمانی شروع شد. این نزاع و تقابل در دوره‌هایی رنگ‌وبوی همکاری به خود می‌گرفت؛ اما به‌هرحال نشان می‌داد رقابت گفتمانی در ترکیه امری مبتنی بر واقعیات سیاسی این کشور متکثر است. با گذر از دوره‌های تاریخی، اسلام‌گرایی در کنار سایر گفتمان‌های هژمونیک (سکولاریست و کمالیست‌ها) خود را به دهه ۹۰ رساند. با پیوندزدن مفاهیم و خرده‌گفتمان‌های فرهنگ اسلام‌گرایی، این گفتمان توانست توسط نجم‌الدین اربکان جایگاهی برای خود بیابد. از این زمان (۱۹۹۶)، قدرت اسلام‌گرایان رو به فزونی نهاده بود و به‌صورت یک گفتمان جدی در صحنه سیاسی ترکیه حاضر شد. با شکل‌گیری کودتا علیه نجم‌الدین اربکان، موضوع تقابل و نزاع گفتمانی در ترکیه نیز شکل جدی‌تری

به خود گرفته بود؛ با سقوط دولت اربکان، سکولارها توانستند گفتمان خود را به صورت هژمونی مطرح سازند؛ اما این سیطره دیری نپایید و اسلام‌گرایان نوگرا به رهبری تکنوکرات‌های عمل‌گرا نظیر عبدالله گل و رجب طیب اردوغان توانستند سازشی میان اسلام‌گرایان و سکولارها ایجاد کنند و در طی انتخابات سراسری ترکیه (۲۰۰۲) قدرت را به دست گیرند. از این دوره می‌توان به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ سیاسی این کشور یاد کرد. به این دلیل که با شروع این دوره و گرایش حزب عدالت و توسعه به سمت اسلام‌گرایان، دوره‌ای از نزاع و همکاری میان گفتمان‌های مختلف در این کشور شکل گرفت که تا امروز نیز ادامه دارد. پژوهش حاضر درصدد است تا با رویکرد گفتمانی به چالش‌ها و تعامل‌های گفتمانی ترکیه بپردازد.

۲- چارچوب نظری

۲-۱ گفتمان

گفتمان، نقطه مرکزی دیدگاه موفه و لکلائو است. این مفهوم در کنار سایر مفاهیم نظیر مفصل‌بندی، زنجیره هم‌ارزی، غیریت، تخصم و هژمونی به پدیده‌های سیاسی و اجتماعی می‌نگرد و بر این باور است که شکل‌گیری و اضمحلال پدیده‌ها تنها در یک چارچوب گفتمانی قابل تصور است و نمی‌توان پدیده‌ای را مشاهده کرد که بدون ساخت‌بندی گفتمانی شکل یافته باشد. پس می‌توان گفت یکی از مفروضات این نظریه آن است که جهان، پراکنده و پیچیده است و تنها از گذر مقوله‌بندی‌های گفتمانی ما درک می‌شود (حقیقت و حسینی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۰۶-۱۰۵)؛ بنابراین مفاهیمی مانند «هژمونی»، «مفصل‌بندی»، «تصمیم‌ناپذیری» به این دلیل مطرح می‌شوند که با نبود قطعیت سروکار دارند و نماینده هیچ اندیشه حقیقی نیستند (لکلائو و موفه، ۱۳۹۲: ۱۴۷). گفتمان امری است که همواره در یک زمین رُسی پای گذاشته و دائماً در حال دگردیسی است. گفتمان‌ها همواره در حال تغییر و تبدیل هستند و حتی با تغییر در رویه‌های معنایی و هویت‌بخش، گفتمان‌های جدیدی را پدید می‌آورند. به‌هرحال، تنها در چارچوب گفتمانی است که می‌توان معنای پدیده‌ها را درک و ارزیابی کرد (همان: ۲۰۸). سیاست هنگامی معنا می‌یابد که گفتمان‌ها به‌مثابه خاک رُس همواره در معرض فروپاشی و تغییر همیشگی قرار گیرند (موف، ۲۰۰۷: ۴). از منظر رویکرد گفتمان، پدیده‌های سیاسی و اجتماعی خارج از گفتمان معنایی ندارند. لکلائو و موف در تشریح گفتمان چنین می‌آورند که تحلیل ما تمایز میان رویه‌های گفتمانی و غیرگفتمانی را کنار می‌نهد و بر این نکته صحنه می‌گذارد که اولاً هر ابژه‌ای به‌منزله ابژه‌ای از یک گفتمان شکل می‌یابد؛ تا آنجا که هیچ ابژه‌ای خارج از شرایط گفتمانی ظهور معین نمی‌شود؛ دوم، هر تمایزی میان آنچه عموماً جنبه‌های زبانی و رفتاری کردار اجتماعی خوانده می‌شود، یا تمایز نادرستی است یا باید جایگاهش را به‌منزله نوعی تمایزگذاری در چارچوب تولیدات اجتماعی معنا باز یابد که در قالب کلیت‌های گفتمانی ساختار می‌یابد (لکلائو و موفه، ۱۳۹۲: ۱۷۴-۱۷۵). به‌علاوه، این نظریه نمی‌پذیرد که «این قلمرو مستقل پدیده‌ها تعیین‌کننده معنای آن‌هاست». براساس نظریه گفتمان، واقعیت‌های فراگفتمانی، قلمرو مستقلی از پدیده‌ها را شکل می‌دهد که در وجودشان تردیدی نیست؛ اما این پدیده‌های فراگفتمانی به‌خودی‌خود معنادار نیستند؛ بلکه معنایشان تنها با گفتمانی ممکن می‌شود که از زاویه دید آن‌ها به آن پدیده‌ها می‌نگریم (حقیقت، ۱۳۸۷: ۶۰۷)؛ بنابراین برای تحلیل هر گفتمانی ابتدا باید روابط گفتمان مسلط با سایر گفتمان‌ها (غیریت)، تقابل گفتمان مسلط با خرده‌گفتمان‌ها (ضدیت)، عناصر هر گفتمان (بهره‌گیری از دال‌های شناور)، زنجیره هم‌ارزی (ارتباط خرده

گفتمان‌ها در گفتمان مسلط)، نشانه‌ها، وقته‌ها و... مورد توجه قرار گیرد. سکولاریسم در ترکیه هنگامی قابل فهم و معنا می‌شود که ارتباط آن با سایر گفتمان‌ها، ادبیات گفتمانی آن، ارتباط آن با سایر عناصر و نشانه‌ها و... مورد توجه قرار گیرد.

باید گفت گفتمان از جمله مفاهیم کلیدی و پرکاربردی است که در شکل‌دادن به تفکر فلسفی، اجتماعی و سیاسی مغرب زمین در نیمه دوم قرن بیستم نفوذ بسزا و قابل تأملی داشته است که هنوز سایه آن بر سر حیات اجتماعی فلسفی غرب تداوم دارد. به‌طور کلی، نظریه گفتمان به [بررسی] نقش اعمال و عقاید اجتماعی معنادار در زندگی سیاسی می‌پردازد. این نظریه روشی را بررسی می‌کند که نظام‌های معنایی (گفتمان‌ها) طرز آگاهی‌یافتن مردم را از نقش‌هایشان در جامعه شکل می‌دهند و به تجزیه و تحلیل شیوه تأثیرگذاری این نظام‌های معنایی یا گفتمان‌ها بر فعالیت‌های سیاسی می‌پردازد (هوارث، ۱۳۷۷: ۱۵۶). نظریه گفتمان اساساً در زبان‌شناسی متولد شد و در سال ۱۹۵۲، زگیل هریس، زبان‌شناس ساختارگرای آمریکایی، بررسی واحدهای بزرگ‌تر از جمله را در کانون توجه زبان‌شناسی قرار داد و آن را تحلیل گفتمان نامید. نظریه گفتمان در زبان‌شناسی فردیناند دوسوسور ریشه دارد؛ اما در دیرینه‌شناسی فوکو با معرفت‌شناسی پیوند یافت. لاکلا و موف با بهره‌گیری از مفهوم فوکویی قدرت و زبان‌شناختی سوسور و پسا‌ساختارگرایی دریدا و با نقد سنت مارکسیستی، این نظریه را در علوم سیاسی بسط دادند (حقیقت، حسینی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۰۴).

در مجموع می‌توان استدلال کرد که رویکرد گفتمان می‌تواند برای تحلیل سکولاریسم و اسلام‌گرایی در ترکیه استفاده شود. این رویکرد به دلیل توجه به فروپاشی ساخت‌های گفتمانی و همچنین تعامل و تقابل گفتمان‌ها (رابطه‌ای بودن قدرت) اهمیت ویژه‌ای به روابط قدرت در پدیده‌های سیاسی و اجتماعی می‌دهد و از این جهت می‌تواند نکات ارزنده‌ای به ما نشان دهد. روش گفتمان در بررسی گفتمان‌های سیاسی کاربردهای متعددی داشته است. این پژوهش به‌خوبی نشان می‌دهد که روش گفتمان می‌تواند برای بررسی نظام‌های گفتمانی قابلیت‌های متناسبی داشته باشد. می‌توان گفت برای بررسی گفتمان‌های سیاسی در ترکیه می‌توان از چنین روشی نیز بهره جست. به‌طور ساده اگر بخواهیم روش گفتمانی و فراتر از آن، فرایند دیالکتیکی ساختار و کارگزار را به بوتله آزمون بگذاریم، جامعه ترکیه نمونه منحصربه‌فردی از یک جامعه سیاسی است که همواره ساختار منازعه‌آمیزی داشته و عاملان (کارگزاران) تاریخ‌سازی نیز به خود دیده است. تلاش ما بر این است تا باتکیه بر منطق پارادایمی و دیالکتیک ساختار/ کارگزار تحولات ترکیه معاصر را بررسی کنیم.

۲-۲ گفتمان‌های سیاسی ترکیه؛ تعامل و تقابل

ترکیه کشوری چندفرهنگی و دارای مختصات جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی چندگانه‌ای است که آن را از سایر کشورهای اسلامی متمایز می‌کند. به‌طور مشخص می‌توان گفت سه قرائت مهم اسلام‌گرایی، ملی‌گراها، نظامیان (دو گروه اخیر گرایش‌های سکولار دارند) در ترکیه حضور دارند. با این حال، گروه‌های دیگری نیز وجود دارند که به دلیل نبود دسترسی آنان به قدرت سیاسی و پایگاه اجتماعی ضعیف‌تر کمتر مورد توجه واقع می‌شوند؛ اما این تحلیل نباید ما را از گروه‌های مؤثری مانند کردها، اسلام‌گرایان طرفدار فتح‌الله گولن، شیعیان و... غافل کند. از این جهت می‌توان سه دوره تاریخی مشخص را در ترکیه معین کرد که در هر کدام از این دوره‌ها، گروه‌های خاصی توانستند ایده‌های خود را مطرح کنند و به‌عنوان نمایندگان جریان‌های اسلام‌گرا و سکولاریسم در ترکیه معرفی شوند. ناگفته

نماند که پژوهش حاضر با آگاهی از حاکمیت اسلام‌گرایی تا قبل از روی کار آمدن آتاتورک، رویکرد غالب در این کشور را اسلام‌گرایی تلقی می‌کند که به دلیل محدودیت پژوهش از بررسی آن صرف‌نظر می‌کنیم؛ باین‌حال، مهم‌ترین گفتمان‌های سیاسی ترکیه به ترتیب زیر هستند:

۱) جریان سکولار که شامل نظامیان و ملی‌گراها می‌شود و از زمان به قدرت رسیدن آتاتورک در سال ۱۹۲۴ تا ۲۰۰۲ را در بر می‌گیرد. البته گفتمان حاضر، گفتمان غالب بوده است و در دهه ۱۹۷۰ که اسلام‌گراها کم‌کم به صحنه سیاسی - اجتماعی ترکیه برگشته بودند، توانستند به‌عنوان یک خرده‌گفتمان خود را مطرح کنند. به‌طور مشخص اسلام‌گرایان در سال ۱۹۹۶ توسط اربکان توانستند مدت کوتاهی قدرت را به دست بگیرند.

۲) جریان اسلام‌گرا؛ این جریان که به‌طور مشخص از سال ۲۰۰۲ و با قدرت گرفتن حزب عدالت و توسعه آغاز به کار کرد، به‌دنبال تغییر در الگوی اداره جامعه ترکیه برآمد که البته در دوره‌هایی نظیر ۱۹۹۶ و نخست‌وزیری اربکان توانسته بودند خود را به‌عنوان یک خرده‌گفتمان مطرح کنند.

چنین به نظر می‌رسد که روند شکل‌گیری قدرت در نزد گفتمان‌های سیاسی ترکیه به‌گونه‌ای است که با قدرت گرفتن یکی از آن‌ها، سایر گروه‌ها به‌طور کامل حذف نمی‌شوند و حتی به‌صورت بالقوه توانایی آن را دارند که با تشکیل عناصر گفتمانی خاص خود، قدرت را به دست گیرند؛ به‌طور مثال درباره گفتمان اول که به سکولارها اختصاص دارد، می‌توان گفت بخش اعظمی از تاریخ ترکیه جدید در اختیار آنان بوده است و همواره به‌عنوان «گفتمان مسلط» به یک هژمونی تبدیل شده بودند؛ بنابراین با وجود تلاش‌های طرفداران عثمانی‌گرایی و احیای نظام سیاسی خلافت، ناسیونالیسم ترک به همراه غرب‌گرایی افراطی در قالب رویکرد کمالیسم بر عرصه سیاسی ترکیه حاکم شده بود و جمهوری جدید ترکیه را در سال ۱۹۲۳ بنا نهاد. این رویکرد جدید ذیل عامل جامعه محسوب می‌شود. به این نحو که جهت‌گیری ارزشی جامعه به‌سمت ترکیب ناسیونالیسم ترک به‌عنوان محور وحدت‌بخش با غرب‌گرایی - به‌عنوان محور توسعه و آینده‌ای که باید به آن رسید - شکل می‌گیرد. وجود گروه‌های سیاسی فعال مانند افسران جوان در تسریع سلطه عوامل دسته جامعه بر عرصه سیاسی ترکیه اهمیت فراوان دارد (گوهری مقدم و مددلو، ۱۳۹۵: ۱۲۷). در واقع ترکیه جدید حاصل ضعف مفرط امپراطوری عثمانی بود که با ظهور جنبش معروف به ترک‌های جوان و آموزه‌های مصطفی کمال پاشا، معروف به آتاتورک در سال ۱۹۲۳ تشکیل شد (واعظی، ۱۳۸۷: ۶). پس از روی کار آمدن ترکیه جدید، کمالیست‌ها بسیار کوشیدند تا منبع هویتی جدیدی برای پایه‌گذاری ترکیه نوین ایجاد کنند و با الهام از آن به‌سمت ترقی پیش روند. آن‌ها به‌شیوه‌ای افراطی به حذف اسلام از جامعه ترکیه اقدام کردند (نوروزی، ۱۳۹۱: ۱۷)؛ بنابراین گفتمان سکولاریستی در ترکیه هدف گفتمان کمالیسم جداکردن ترکیه جدید از ریشه‌های اسلامی، میراث تاریخی و موقعیت جغرافیایی‌اش بود. طبیعی بود که دوران اقتدارگرایی نظامیان و کمالیست‌های افراطی برای همیشه نمی‌توانست پایدار باشد (واعظی، ۱۳۸۷: ۱۱)؛ به عبارت دیگر کمالیست‌ها تلاش کردند با گذر از هویت اسلامی و اقتباس هویت اروپایی، صاحب تمدن اروپایی شوند؛ اما شکست این فرایند از نیمه دوم قرن بیستم با رشد اسلام‌گرایی در ترکیه نمایان شد. رشد اسلام‌گرایی را می‌توان با افول سکولاریسم و پشت‌پا زدن ترک‌ها به تمدن غربی به‌گونه‌ای مبتنی بر دانست.

پس از گفتمان سکولاریسم (نظامیان و ملی‌گراها)، اسلام‌گرایان مهم‌ترین گفتمان سیاسی حاضر در ترکیه را تشکیل می‌دهند. اسلام‌گرایی که با حذف خلافت و روی کار آمدن جمهوری آتاتورک برای مدت‌های مدیدی از

صحنه سیاسی ترکیه حذف شده بود، توانست خود را به‌عنوان یک خرده‌گفتمان حفظ کند و با پروراندن مفاهیم اصلی گفتمان اسلام‌گرایی، ایده‌های خود را برای یک جامعه اسلامی در آینده مطرح کند. مهم‌ترین عناصر این گفتمان، ضدیت با سکولاریسم غربی، مبارزه با قدرت‌های مداخله‌جو، تأکید بر اسلام سیاسی، اجرای شریعت اسلامی و احیای سنت‌های اسلامی بوده است. این گفتمان که در دهه ۱۹۷۰ و با قدرت گرفتن تورگوت اوزال توانست مفاهیمی را حول گفتمان خود جمع کند، در سال ۱۹۹۶ برای اولین بار قدرت سیاسی را تصاحب کردند و نشان دادند که اسلام‌گرایان نیز می‌توانند با رعایت قواعد گفتمان رقیب (حفظ دموکراسی، التزام به مبانی لائسیته آتاتورک) اداره جامعه را به دست گیرند. این قدرت گرفتن تنها یک سال طول کشید؛ اما باعث شد تا گفتمان اسلام‌گرایی خود را به قرن بیست و یکم برساند. گفتمانی که بعدها حزب عدالت و توسعه آن را بسط داد و توانست مهم‌ترین نماینده جریان اسلام‌گرایی ترکیه تلقی شود. از این جهت، گفتمان مورد نظر اسلام‌گرایان ترکیه با ارائه الگویی جدید از رابطه میان سنت و تجدد و جمع میان آن دو و حرکت به سمت اسلام‌گرایی می‌کوشند ترکیه‌ای براساس هویت تمدنی خود ایجاد کنند (نوروزی، ۱۳۹۱: ۷۱). از منظری گفتمانی، گفتمان‌های فکری ظهوریافته در ترکیه معاصر را می‌توان در سه طیف اصلی طبقه‌بندی کرد: گفتمان پانترکیسم (غرب‌گرا)، گفتمان نظامیان (غرب‌گرا) و گفتمان اسلام‌گرا، که خود به دو طیف سیاسی و اجتماعی تقسیم می‌شود (نوروزی و فیروز، ۱۳۹۲: ۵۶).

۳- گفتمان‌های قدرت و علیت‌های ساختی در سیاست داخلی ترکیه

سه گفتمان ناسیونالیسم ترکی، کمالیسم و اسلام‌گرایی به‌عنوان سه گفتمان غالب در تاریخ معاصر ترکیه وجود دارند که در پژوهش حاضر به بحث درباره اسلام‌گرایی می‌پردازیم.

۳-۱ گفتمان اسلام‌گرایی

اسلام‌گرایی گفتمان‌های مهمی است که توانست در کنار گفتمان کمالیستی و با بهره‌گیری از دال‌های شناوری همچون فرهنگ اسلامی، اسلام سیاسی و... ایده‌های موردنظر خود را بر فضای سیاسی و اجتماعی ترکیه تحمیل کند. از این جهت گفتمان اسلام‌گرایی بیش از آنکه ایده‌های موردنظر خود را به‌صورتی ایجابی بیان کند، گفتمان خود را در ضدیت با گفتمان مسلط (گفتمان کمالیستی) مطرح کرده بود. خرده‌گفتمان اسلام‌گرایی توانست مانع تثبیت کامل گفتمان کمالیسم گردد و در کنار آن توانست فضای گفتمانی موردنظر خود را شکل دهد. پیشینه تاریخی اسلام‌گرایی در دوره خلافت عثمانی باعث شد تا اسلام‌گرایان همواره باتکیه بر سوابق امپراتوری عثمانی، از اسلام سیاسی به‌عنوان بدیلی برای سکولاریسم شکل گرفته در ترکیه دفاع کنند؛ بنابراین، اسلام‌گرایان با عطف به فرهنگ غالب جامعه ترکیه، همواره به ارزش‌های غربی و ناسیونالیستی به دیده تردید می‌نگرند و درصدد جاری کردن ارزش‌های اسلامی در جامعه ترکیه هستند. مجموعه عوامل تاریخی و فرهنگی و همچنین شکل‌گیری گفتمان ضدیت با سکولاریسم در ترکیه باعث شد تا گفتمان اسلام‌گرایی خود را به‌عنوان بدیلی برای تغییر وضع موجود در ترکیه نشان دهد.

چنین به نظر می‌رسد که بهبود فضای سیاسی در دهه ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ زمینه را برای شکل‌گیری گفتمان اسلام‌گرایی مهیا کرده بود. به همین دلیل، درباره قدرت‌یابی مسلمانان در دوره اربکان، تحلیل‌گران بر این نکته

اتفاق نظر دارند که سیاست‌های آزادسازی اقتصادی اوزال در دهه ۱۹۸۰ در تقویت بنیان‌های اقتصادی اسلام‌گراها و ظهور بنگاه‌های اقتصادی وابسته به آن‌ها یا سرمایه سبز آناتولی نقش بسیار کلیدی داشته است. افزون بر این، سیاست‌های فرهنگی اوزال به خصوص درباره کاهش محدودیت مظاهر اسلامی موجب رشد فعالیت اسلامی در جامعه ترکیه شد (واعظی، ۱۳۸۷: ۴۷)؛ اما روی کار بودن دولت اربکان بیش از هر چیز به معنای افزایش قدرت اسلام‌گراها و در نتیجه به حاشیه رفتن کمالیست و سکولارهای ترکیه بوده است. اربکان با بهره‌گیری از شعار اسلامی و قرار گرفتن در مرکز گفتمان اسلام‌گرایی ترکیه به اولین رهبری سیاسی تبدیل شد که پس از هژمونی گفتمان کمالیسم توانست دوباره اسلام را به سطح اول قدرت در ترکیه برساند.

در دوران اربکان، روابط ترکیه با کشورهای اسلامی توسعه یافت و حاصل تلاش‌های دولت او تشکیل اجلاس سران هشت کشور اسلامی تحت عنوان «دی هشت» بود. در ادامه نیز دولت اردوغان با بهره‌گیری از تجربه دولت اربکان کوشید، سیاست نگاه به شرق را در سیاست نگاه به غرب سنتی ترکیه ادغام کند و از مزایای هر دو آن‌ها بهره گیرد. خط‌مشی اردوغان و عبدالله گل در عرصه سیاست خارجی، به‌ویژه درباره تنش‌زدایی در منطقه، گسترش روابط با کشورهای اسلامی، رویکرد جدید به تحولات خاورمیانه، همکاری با اروپا و فعالیت‌های بین‌المللی، دستاوردهایی به دنبال داشته است. در واقع، دولت اردوغان پس از به قدرت رسیدن کوشید با بهره‌گیری از رویکرد کلان سیاست خارجی دولت اربکان و با توجه به تحولات استراتژیک منطقه، یک سیاست خارجی چندوجهی اتخاذ کند؛ بنابراین روابط ترکیه با کشورهای همسایه و قدرت‌های آسیایی به‌ویژه روسیه، ایران، چین و هند و سوریه گسترش یافت (واعظی، ۱۳۸۷: ۵۸-۵۹). دولت اربکان هویت خود را در فرهنگ اسلامی جست‌وجو می‌کرد؛ اما به دلیل سیاست‌های اسلام‌گرایانه‌اش مورد انتقاد ناسیونالیست‌ها و سکولارهای ترکیه قرار گرفت. اربکان که نخست‌وزیر ترکیه شده بود، در سال ۱۹۹۷م. زیر فشار ژنرال‌های ارتش مجبور به استعفا شد. به دنبال این حادثه، حزب رفاه منحل و اربکان برای پنج سال از فعالیت سیاسی محروم شد (دهقانی، ۱۳۹۱: ۲۶۴). استدلال مخالفان اربکان این بود که وی ارزش‌های کمالیستی را نادیده می‌گیرد و درصدد تشکیل یک حکومت اسلامی در ترکیه است. این مسئله هرچند در دوره اربکان به وقوع نپیوسته بود، باعث شد تا اسلام‌گرایان با جسارت بیشتری خود را به فضای سیاسی ترکیه وارد کنند.

نسل جدید اسلام‌گرایان ترکیه در چنین شرایطی ظهور کردند. در این میان، تنش‌هایی نیز میان مدافعان قرائت نو و سنتی از اسلام در گرفته بود؛ اما این نواندیشان دینی و سیاسی در ترکیه بودند که توانستند با هژمونیک کردن ایده‌های خود، راه را برای شکل‌گیری تاریخ‌نوینی در ترکیه آغاز کنند. رهبران نوگرای ترکیه شامل عبدالله گل، احمد داوود اغلو و در رأس آنان رجب طیب اردوغان رهبر بلندپرواز ترکیه بوده‌اند. به نظر می‌رسد که پس از کودتای ۱۹۹۷ گروه‌های اسلام‌گرا به تغییر راهکار خود پرداختند و کوشیدند تا با گفتمانی جدید به مقابله با قدرت کمالیست‌ها بپردازند؛ در حالی که احزاب فضیلت و سعادت، همچنان خود را تداوم‌بخش جنبش نگرش ملی معرفی می‌کردند و به‌رغم تغییر دادن بخشی از راهکارهای خود، همچنان به دنبال هژمونیک کردن اسلام به عنوان دال مرکزی این گروه بودند؛ ولی حزب عدالت و توسعه، چرخشی گفتمانی را در اندیشه‌های خویش به وجود آوردند (امام جمعه‌زاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۵۸).

دولت حزب عدالت و توسعه در حال حاضر محور اصلی گفتمان اسلام‌گرایی در ترکیه به شمار می‌رود. دال مرکزی این گفتمان رجب طیب اردوغان است که با گذر از یک رهبری ساده، نقش یک رهبری فرهیخته را بازی می‌کند که تصور حزب عدالت و توسعه و ترکیه نوین بدون نام وی دشوار است. شاکله گفتمان اسلام‌گرایی تلفیقی از اسلام سیاسی و دموکراسی و همچنین آرمان‌های جمهوری آتاتورک است. با این حال، دولت اردوغان تلاش کرد با در پیش گرفتن مشی اعتدال، با نظامیان و کمالیست‌ها و مخالفین خود درگیر نشود؛ اما با اتمام دوره ریاست جمهوری احمد نجات سزر و مطرح شدن نامزدی عبدالله گل از سوی حزب عدالت و توسعه برای کسب مقام ریاست جمهوری، احزاب لائیک و نظامیان به مخالفت با این امر برخاستند (واعظی، ۱۳۸۷: ۴۹). با بسطیافتن گفتمان اسلام‌گرایی حزب عدالت و توسعه، قدرت این حزب و در رأس آن رجب طیب اردوغان رو به فزونی نهاده است و از سال ۲۰۰۷ نیز قدرت خود را بر بخش‌های مختلف جامعه ترکیه تحمیل کردند. تغییرات قانون اساسی در دوره جدید حزب عدالت و توسعه و شکل‌گیری یک کودتای مشمئزکننده در سال ۲۰۱۵ گویای به چالش کشیده شدن گفتمان اسلام‌گرایی در ترکیه است؛ اما اینکه جایگزینی برای اسلام‌گرایی ترکیه پیدا خواهد شد و یا جریان حزب عدالت و توسعه در برابر تحولات داخلی و خارجی به دشواری روبه‌رو می‌شود، به تحولات داخلی و خارجی متعددی بستگی دارد که همواره جامعه ترکیه با آن‌ها روبه‌رو بوده است. به نظر می‌رسد چالش گفتمان حزب عدالت و توسعه تنها به خرده‌گفتمان‌های نظامی و سکولار حاضر در ترکیه محدود نمی‌شود؛ بلکه نوعی از اسلام اجتماعی در ترکیه به وسیله اسلام‌گرایانی نظیر فتح‌الله گولن در حال شکل‌گرفتن است که می‌تواند دست حزب عدالت و توسعه را از نمایندگی جریان اسلام‌گرایی کوتاه کند. بر این مسائل باید چالش‌های منطقه‌ای حزب عدالت و توسعه را نیز بیفزاییم.

۴- مفاهیم الگو و گفتمان‌های سیاسی ترکیه

۴-۱ انباشت

انباشت به معنی آن است که در ساخت سیاسی ترکیه، هرکدام از گروه‌هایی سیاسی و اجتماعی حاضر در آن دارای پایگاه اجتماعی خاص خود هستند و با توسل به این گروه‌ها به افزایش قدرت خود می‌اندیشند؛ بنابراین هنگامی که هژمون در جامعه ترکیه کوشیده است تا خود را به‌عنوان قدرت برتر معرفی کند، با توسل به هویت نزدیکی که با گروه‌های هم‌پیمان خود ایجاد می‌کند، درصدد قدرت‌بخشیدن به خود و درنهایت اجرایی کردن ایدئولوژی موردنظر خود است؛ چنانکه در زمان هژمونی کمالیسم، بیشترین حامیان وی، گروه‌های حامی سکولاریسم غربی بودند. در واقع کمالیسم به اصطلاحی اشاره دارد که طی آن، مصطفی کمال پاشا، اصلاحات اجتماعی و فرهنگی زیادی بنیان نهاد و یک جامعه و دولت سکولار را پایه‌گذاری کرد (هاکان یاووز، ۲۰۰۳: ۳۱)؛ با این حال، از زمان مداخله ارتش در سیاست ترکیه در سال ۱۹۸۰، تدریجاً شکل و ماهیت و پایگاه قدرت جنبش اسلامی و مهم‌تر از آن سیاست دولت نسبت به آن تغییرات اساسی یافت. نیروهای سیاسی چپ و راست نسبت به افزایش نمودهای اسلامی به‌عنوان یک جنبش سیاسی مذهبی رادیکال که مدعی یک آلترناتیو سیاسی برای کمالیسم و سوسیالیسم و سرمایه‌داری است، هوشیار شده‌اند. آن‌ها همچنین شاهد بودند که در سطح فکری، جنبش اسلام‌گرایی سیاسی خود را به‌عنوان نتیجه

سنت تاریخی اسلام در تقابل با نظم سیاسی موجود تعریف می‌کند. در واقع یک ویژگی اولیه اسلام سیاسی رادیکال در ترکیه، چشم‌انداز بالقوه انتقادی‌تر آن نسبت به دیگر روایت‌ها از اسلام در ترکیه است؛ روایت‌هایی همچون طریقت‌های صوفیانه، احزاب اسلام‌گرا، اسلام سنتی و طرفدار دولت که می‌خواهند جامعه را برحسب اصول شریعت دچار تغییرات رادیکال کنند (طاهایی، ۱۳۸۰: ۱۴۵-۱۴۶).

۴-۲ گفتمان کمالیسم و دال‌های شناور

بنابراین میزان مخالفت و یا موافقت هرکدام از سه گروه یادشده درباره ترکیه (البته گروه‌های دیگری نیز وجود دارد) می‌تواند در میزان انباشت و مشروعیت نظام سیاسی آن دوره اثرگذار باشد. همچنین همخوانی یا ناهمخوانی هیئت حاکمه و برقراری رابطه هویتی با هرکدام از آنان بر میزان مقبولیت و مشروعیت آن حاکمان اثرگذار است. کارگزاران تاریخ معاصر ترکیه شخصیت‌های مهمی را شامل می‌شود؛ از آتاتورک به‌عنوان پایه‌گذار جمهوری ترکیه گرفته تا عدنان مندرس توسعه‌گرا، اربکان اسلام‌گرا و رجب طیب اردوغان رئیس‌جمهور فعلی. در ادامه این بحث به تشریح ساخت‌های سیاسی جامعه ترکیه می‌پردازیم.

۴-۳ هژمونی کارگزاران

هژمونی یا قدرت برتر، به نیروهای مسلط در جامعه می‌گویند که قدرت غالب را در اختیار دارند. از این جهت، در نظام سیاسی ترکیه، گروه یا جریانی که باتکیه بر پایگاه اجتماعی خود به تشکیل دولت اقدام می‌کند و دیگران تحت سیطره او هستند، به‌عنوان «هژمون» برتر شناخته می‌شوند. بدین ترتیب، الگوی قدیمی به‌وجودآمده در دهه ۱۹۲۰ توسط مصطفی کمال آتاتورک، مبتنی بر نتیجه فرانسوی سکولاریسم بود. این الگوی فرانسوی از دل انقلاب فرانسه بیرون آمد که مذهب را حقیر می‌شمرد و آن را نشانه‌ای از خرافه‌گرایی و عقب‌ماندگی به‌شمار می‌آورد که می‌بایست با نگرش نوین عقلی کنار زده می‌شد (متقی و دیگران، ۱۳۹۵: ۷۵). بدین ترتیب روشن می‌شود که هژمونی دولت مطلقه مدرن در زمان آتاتورک، پایگاه اجتماعی خود را در میان طبقات روشنفکر، غرب‌گرا و آشنا با تکنولوژی و مفاهیم توسعه‌ای غرب تشکیل دادند و البته اهمیت چندانی به گروه‌های مذهبی داده نمی‌شد؛ بنابراین آتاتورک توانست یک حکومت ناسیونالیستی سکولار را در زمان جنگ جهانی آغاز کند (کاگاپتی، ۲۰۰۶: ۳). در این پارادایم مدرن از سیاست و هژمونی، اسلام و مسلمانان به‌عنوان پارادایم‌های حاشیه‌ای دیده می‌شوند. ارتش ترکیه مشخصاً حامی پرشور و غیور نگرش و ایدئولوژی آتاتورکی بود و رهبری مبارزه علیه هرگونه قدرت مذهبی سازمان‌یافته یا مداخله‌علنی افراد مذهبی را بر عهده داشته است (متقی و دیگران، ۱۳۹۵: ۷۵).

با پایان دوره آتاتورک به‌عنوان بنیان‌گذار جمهوری ترکیه تا امروز، دولت‌ها و رهبران بسیاری در این کشور حکومت کردند که هرکدام نیز توانستند باتکیه بر منطق درونی گروه‌های هویتی نزدیک به هژمونی خود به فرایند انباشت قدرت نیز بپردازند که در اینجا مجال پرداختن به همه آنان نیست؛ اما مشخصاً درباره قدرت‌گرفتن اسلام‌گرایی به‌عنوان یکی از اضلاع سه‌گانه قدرت در ترکیه با نگاهی به کارنامه احزاب اسلام‌گرا، حزب رفاه را می‌توان از موفق‌ترین احزاب این کشور به‌شمار آورد؛ زیرا این حزب برای اولین بار در تاریخ ترکیه به‌عنوان یک حزب اسلام‌خواه توانست به قدرت دست یابد و عملاً گام‌های بلندی را در مسیر احیای شعائر دینی و حقوق مردم مسلمان بردارد؛ به‌طوری‌که به‌جرات می‌توان دهه ۱۹۹۰ میلادی را دهه حزب رفاه و اربکان در ترکیه نامید. این حزب در انتخابات‌های مختلف و با ائتلاف‌های گوناگون که با احزاب دیگر انجام داد، توانست تا حد زیادی کارآیی

خود را به مردم ترکیه اثبات کند؛ اما این روند ادامه نیافت و در سال ۱۹۹۷ میلادی، نظامیان ترکیه کودتای بدون درگیری را علیه این حزب به راه انداختند و دولتی را که اربکان متصدی آن بود و اکثر افراد آن از حزب اسلام‌گرای رفاه بودند، سرنگون کردند (مفیدنژاد، ۱۳۸۸: ۳۸). با این اوصاف، سه جریان اصلی سیاست ترکیه (ناسیونالیست‌ها، مسلمانان، سکولارها) هرکدام به صورت جسته‌وگریخته جای یکدیگر را در قدرت می‌گرفتند. چنانکه بعد از کودتا، اربکان به همراه تعدادی از اعضای حزب رفاه، به تشکیل حزب جدیدی به نام «فضیلت» اقدام کردند که باتوجه به روند فزاینده قدرت گرفتن سکولارها و نظامیان در ساخت سیاسی ترکیه، روند اضمحلال این حزب نیز آغاز شد؛ بنابراین نقش اسلام‌گراها به تضعیف گرایید. با بروز انشقاق میان رهبران نوگرا و سنتی حزب فضیلت، محافظه‌کاران به تأسیس حزب «سعادت» اقدام نمودند و نوگراها (رفرمیست‌های حزب) با رهبری عبدالله گل و رجب طیب اردوغان، فعالیت‌های تازه‌ای را آغاز کردند. رجب طیب اردوغان که خود از اعضای شناخته‌شده حزب رفاه بود، با اعلام تشکیل حزب «عدالت و توسعه» مسیر جدیدی برای سیاست ترکیه در پیش گرفت که تاکنون نیز ادامه دارد. در واقع تشکیل حزب عدالت و توسعه، سازشی میان جنبه‌های سکولاریستی جمهوری کمالیزم، ناسیونالیسم ترکی و اسلام نوگراست که می‌خواهد میان دین و دموکراسی پیوند ایجاد کند.

سیر تحولات تاریخی جامعه ترکیه نشان می‌دهد در چند دهه پُرفرازونشیب، از بطن کشمکش میان اسلام‌گرایان، ملی‌گراها و سکولارها، جریانی فکری و سیاسی به نام حزب عدالت و توسعه مبتنی بر پیشینه عوامل ذهنی، تجربه‌های تاریخی و فرهنگی خاص این کشور در جریان انتخابات پارلمانی سال ۲۰۰۲ م. قدرت را به دست گرفته است. به قدرت رسیدن این جریان میانه‌رو، درحقیقت حاصل شکل‌گیری نوعی هنجار داخلی یا ملی در جامعه ترکیه مبتنی بر ارزش‌های مشترک در مورد تعریف رفتار نامناسب در سطح جامعه است (دهقانی، ۱۳۹۱: ۲۶۶)؛ بنابراین حزب عدالت و توسعه در ترکیه با فرارفتن از نوعی چندگانه‌انگاری در هویت داخلی این کشور، سعی می‌کند تنش‌های بالقوه در هویت ساختاری جامعه ترکیه را مدیریت کند و هژمونی پارادایم خود را بر سایر پارادایم‌ها بقبولاند. حزب عدالت و توسعه و قدرت‌یابی آن ناشی از هویت چندتکه ساختار داخلی ترکیه معاصر است که همچنان درگیر تنش سنت و مدرنیته است.

۵- روش پژوهش

در این پژوهش تلاش شده است با بهره‌گیری از منابع مهم و مستدل در زمینه ارتباط گفتمان‌های مختلف در ترکیه، سازوکارهای قدرت و گفتمان‌های حاضر در این کشور بررسی شود. به همین منظور نویسنده با رجوع به منابع کتابخانه‌ای نظیر کتابخانه وزارت امور خارجه، منابع آرشیوی موجود در کتابخانه‌های دانشگاه‌ها، مراکز پژوهشی و همچنین بهره‌گیری از آثار منتشرشده در این زمینه به بررسی این موضوع پرداخت. همچنین برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تاریخی و تواتر در کنار روش گفتمانی استفاده شد.

۶- پاسخ به سؤالات و فرضیات

در پاسخ به سؤال اصلی تحقیق که رقابت اسلام سیاسی و سکولاریسم در دوران جمهوری ترکیه به‌ویژه در سال‌های بین ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۶ چگونه و در قالب چه دوره‌هایی بوده است، باید گفت رقابت میان گفتمان‌های اسلام‌گرا و سکولاریسم در قالب دوره‌های منازعه، همکاری و تعامل قابل بررسی است. این سه نگرش شکل گرفته که از زمان تأسیس جمهوری جدید ترکیه توسط آتاتورک نیز کم‌وبیش وجود داشته‌اند، شرایط سیاسی و اجتماعی ترکیه را در وضعیت «استثنائی دائمی» قرار داده‌اند. به همین دلیل اسلام‌گرایان که تا قبل از روی کار آمدن اربکان در سال ۱۹۹۶ هرگز قدرت سیاسی قابل ملاحظه‌ای به دست نیاورده بودند، در تلاش بودند تا با بهره‌گیری از دال‌های شناور، عناصر گفتمانی و تکیه بر منطق درونی اسلام معتدل و میانه‌رو نقش جدیدی به اسلام سیاسی موجود در ترکیه ببخشند و خود را در وضعیت جهانی جدید بازتولید کنند. این کشمکش به‌طور خاص از سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۶ دارای نکات قابل تأملی است؛ اسلام‌گرایان که به‌تازگی خود را در شرایط مطلوب‌تری نسبت به قبل می‌دیدند، درصدد بودند با رعایت قواعد بازی سیاسی (ابزار انتخابات و صندوق رأی)، گفتمان خود را به‌صورت هژمونیک درآوردند. جرح و تعدیل دیدگاه‌های آنان و پذیرش منطق چندفرهنگی‌گرایی ترکیه باعث شد تا آنان خیلی زود، خود را با شرایط داخلی ترکیه وفق دهند و در قالب «همکاری» در کنار گفتمان مسلط (سکولاریسم) به تنومند کردن عناصر گفتمانی خود همت گمارند. نشانه‌های این تحول گفتمانی در پیداشدن چهره‌های تکنوکرات، عمل‌گرا، نواندیش و پایبند به ارزش‌های سازنده و دوگانه اسلامی - غربی بود که خیلی زود توانست گفتمان اسلام سیاسی ترکیه را سروسامان بخشد؛ بنابراین می‌توان سال‌های ۱۹۹۰ تا به قدرت رسیدن اربکان را دوره «همکاری» نامید. البته پس از قدرتمندشدن اسلام‌گرایان و گرایش اربکان به سمت اسلام‌گرایان منطقه نظیر ایران، این همکاری چندان تداوم نیافت و جای خود را به «منازعه» داد؛ منازعه‌ای که در یک طرف آن گفتمان اسلام‌گرایان و در طرف دیگر آن گفتمان «سکولارها» قرار داشت. روند منازعه به‌ویژه با کودتا علیه نجم‌الدین اربکان شدت بیشتری به خود گرفته بود.

بااین‌حال باید گفت اسلام‌گرایان ترکیه در قالب الگوی «همکاری» توانستند اربکان را به مقام نخست‌وزیری برسانند؛ اما این همکاری خیلی دوام نیاورد. روی آوردن اربکان به اسلام رادیکال و فاصله‌گرفتن از گفتمان ریشه‌دار کمالیسم، برقراری روابط حسنه با کشورهای اسلامی و جایگزینی سیاست «نگاه به شرق» به جای سیاست نسبتاً ثابت «نگاه به غرب» باعث شد تا گفتمان‌های مخالف خیلی زود از خطر اسلامی‌شدن حکومت در ترکیه سخن بگویند و با شعار دفاع از میراث آتاتورک، «منازعه» را بر «همکاری» ترجیح دهند. با کودتای نظامیان، اربکان از کار برکنار شد؛ ولی اسلام سیاسی در ترکیه از بین نرفت و سیاستمداران نوگرای اسلامی در این کشور کوشیدند با پوشش ضعف‌های اربکان مسیر معتدلی برای اسلام سیاسی تعریف کنند که بتواند با پذیرش منطق گروه‌های مخالف، نقش نوینی برای اسلام‌گرایی تعریف کند. این نقش جدید با قدرت‌گرفتن حزب عدالت و توسعه و سربرآوردن نخبگان عمل‌گرایی همچون عبدالله گل، رجب طیب اردوغان و داوود اغلو شکل تازه‌ای به خود گرفته بود. انتخابات سال ۲۰۰۲ و اعتماد دوباره مردم ترکیه به اسلام‌گرایان، قدرت مضاعفی به اسلام‌گرایان بخشیده بود که تا پیش از این سابقه نداشت. رهبران نوگرای مسلمان با پروراندن عناصر گفتمانی جدید به سکولاریسم، دموکراسی، حقوق بشر و چندفرهنگی‌گرایی معنای تازه‌ای به اسلام سیاسی در منطقه نیز بخشیده بودند. این دوران که از سال ۲۰۰۲ شروع شده بود تا سال ۲۰۰۷ به‌صورت «همکاری» با سایر گفتمان‌ها به راه خود ادامه داد.

به نظر می‌رسد موفقیت‌های اقتصادی حزب عدالت و توسعه در داخل باعث شد تا الگوی «همکاری» پس از سال‌های ۲۰۰۷ همچنان الگوی غالب بر صحنه سیاسی ترکیه قلمداد شود. در کنار گفتمان مسلط اسلام‌گرایان، خرده گفتمان‌های سکولاریستی که شامل ناسیونالیست‌ها، لائیک‌ها و حتی ارتش ترکیه می‌شود، قابل مشاهده است. به هر جهت، حزب عدالت و توسعه نماینده اسلام‌گرایان سیاسی ترکیه به شمار می‌رود. حزب با فاصله گرفتن از عناصر سیاسی به یک حزب خدمات اجتماعی تبدیل شده است و توانست در مدت کوتاهی، ثبات سیاسی، رونق اقتصادی و پیشرفت را برای ترکیه به ارمغان بیاورد. باین‌حال، خرده گفتمان‌های حاضر در صحنه اجتماعی و سیاسی ترکیه بر نقاط ضعف اسلام‌گرایان انگشت گذاشته بودند. با تصاحب قدرت در سطوح مختلف حاکمیتی و طرح موضوع پیوستن به اتحادیه اروپا، الگوی مبتنی بر «همکاری» کم‌کم جای خود را به الگوی «منازعه» داده بود. در این دوره که با افزایش اقتدارگرایی اسلام‌گرایان نیز مقارن شده بود، گروه‌های مخالف به خطرات اسلام‌گرایی ترکیه اشاره می‌کردند که ممکن است میراث کمالیستی و دموکراسی نوپدید ترکیه را با خطر روبه‌رو کند. این شکل از منازعه به ویژه از سال ۲۰۱۲ و با خیز برداشتن اردوغان برای تصاحب بیشتر مناصب حکومتی، حمایت از گروه‌های اسلام‌گرا در منطقه و لزوم ایجاد تغییرات در قانون اساسی، فاصله گرفتن از دکترین عمق استراتژیک و... شدت بیشتری به خود گرفته است. شواهد نشان می‌دهد که سرکوب مخالفان داخلی و تصویب تغییرات قانون اساسی و افزایش اختیارات رئیس‌جمهوری و کم‌شدن اختیارات نخست‌وزیری (که همگی حاکی از متمرکز شدن قدرت در دست اردوغان دارد) الگوی «منازعه» را جایگزین الگوی «همکاری» کرده است (از سال ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۷).

به‌طور خلاصه می‌توان گفت تحولات گفتمانی ترکیه از سال ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۷ در قالب الگوی «همکاری»، از ۱۹۹۷ تا ۲۰۰۲ در قالب الگوی «منازعه»، از ۲۰۰۲ تا ۲۰۰۷ در قالب الگوی «همکاری»، از ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۲ در قالب الگوی متعامل «منازعه و همکاری»، از سال ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۶ در قالب الگوی «همکاری و منازعه» و سرانجام از سال ۲۰۱۶ به بعد در قالب الگوی «منازعه» قابل بررسی است.

۶- نتیجه‌گیری

چنانکه بررسی شد گفتمان‌های اسلام‌گرا به رهبری حزب عدالت و توسعه و گفتمان‌های سکولاریسم - مشتمل بر ناسیونالیست‌ها، سکولارها و لائیک‌ها - در مناقشه دائمی بر سر تحولات داخلی و خارجی ترکیه درگیر هستند. در یک سو گفتمان مسلط اسلام‌گرایی می‌کوشد با بهره‌گیری از اعتماد عمومی، تلفیق دین و دموکراسی، چندجانبه‌گرایی در سیاست خارجی و ایفای نقش برادر بزرگ‌تر در منطقه، حمایت از قدرت گرفتن اسلام‌گرایانی نظیر اخوان المسلمین و... سیطره خود را بر تحولات داخلی و خارجی حفظ کند؛ اما این مسئله همچنان مورد مناقشه گروه‌های مخالف اسلام‌گرایان در داخل است. این مسئله نشان می‌دهد که موازنه قدرتی که به نفع اسلام‌گرایان تکامل یافته، ممکن است با چالش‌های داخلی متعددی روبه‌رو شود. از سوی دیگر، اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه در تلاش هستند تا با پیوستن ترکیه به اتحادیه اروپا فشار مضاعفی بر گروه‌های سکولار و به‌ویژه نظامیان مخالف اسلام‌گرایان وارد کنند. این مسئله مهم‌ترین چالش سیاست خارجی و داخلی ترکیه به شمار می‌رود.

به‌طورکلی می‌توان گفت مسئله سکولاریسم و دین و سیاست هنوز به‌طور کامل در ترکیه حل نشده است و اقدامات AKP را می‌توان یک مقدمه در این مورد دانست. هنوز چالش میان سکولارها و مذهبی‌ها در جامعه یک چالش جدی است و نمی‌توان تأثیر آن را بر سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی ترکیه نادیده گرفت؛ طبیعی است که سکولارها و نظامیان مایل‌اند با ایجاد فضای تنش مصنوعی مانع از افزایش محبوبیت اسلام‌گرایان و حزب AKP شوند و حتی عده‌ای معتقدند کمالیست‌ها برای مقابله با اسلام‌گرایان در صدد احیای مجدد کمالیسم هستند. با اینکه اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه حدود دو دهه حکومت کشور ترکیه را در دست داشته‌اند، سران این حزب همواره نگرانی‌های عمده‌ای نسبت به گروهک‌های خفته در مؤسسات نظامی و قضایی ترکیه دارند. به همین دلیل یکی از اهداف عمده اردوغان از اصلاحات قانون اساسی این کشور در اختیار گرفتن ارتش و کاستن از اختیارات قوه قضائیه این کشور است که این موضوع طبعاً پیامدهای حقوقی را در کشور به دنبال دارد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها نگرانی‌های گسترده نسبت به استبداد حاکمیتی و تشکیل دولت شبه‌سلطنتی در این کشور است. همین موضوع به یکی از مهم‌ترین ابزارهای تبلیغاتی جریان مخالف با اصلاحات قانون اساسی ترکیه تبدیل شده است. براساس طرح اصلاح‌شده قانون اساسی، حاکمیت دستگاه اجرایی کشور از نخست‌وزیر به رئیس‌جمهور منتقل می‌شود. همچنین رئیس‌جمهور کنونی که دوران ریاستش در سال ۲۰۱۹ به پایان می‌رسد، امکان کاندیداتوری برای دو دوره دیگر را نیز پیدا می‌کند. به این ترتیب اردوغان می‌تواند تا سال ۲۰۲۹ خود را در منصب ریاست جمهوری ترکیه حفظ کند. این مسئله می‌تواند به بدترین شکل ممکن باعث تقویت نظام سلطانی در ترکیه شود که در نهایت موازنه قدرت را بر علیه گروه‌های سکولار برهم می‌زند. روشن است که کمالیست‌ها و سکولارها نمی‌توانند نظاره‌گر اقتدارگرایی اردوغان در سیاست داخلی و خارجی باشند.

از طرفی دیگر، حزب عدالت و توسعه وارد مرحله جدیدی از تحولات سیاسی داخلی و خارجی شده است. رهبران اسلام‌گرا بدون توجه به عواقب سیاست‌های تهاجمی در منطقه، در مسائل گوناگون منطقه‌ای دخالت می‌کنند. مهم‌ترین مسئله‌ای که برای کشورهای منطقه نیز نگران‌کننده به شمار می‌آید، تحولات سوریه است. اسلام‌گرایان ترکیه که از ابتدای ناآرامی‌های سوریه تا امروز طیف گوناگونی از سیاست‌های نرمش تا قدرت قهری را به کار بسته‌اند، بیش‌ازپیش در صدد هستند تا زمینه‌ها را برای قدرت گرفتن جریان اسلام‌گرای اخوان‌المسلمین در سوریه فراهم کنند. ادامه این سیاست که به افزایش تنش با همسایگان انجامیده است، دکترین داوود اغلو مبتنی بر «به صفر رساندن مشکلات با همسایگان» را با چالشی عمده روبه‌رو کرده است. از طرفی دیگر، فشار دولت اسلام‌گرای ترکیه بر گروه‌های مسلح پ. ک. ک. و مسلح کردن اسلام‌گرایان افراطی از سوی دولت ترکیه برای مقابله با آنان، وضعیت داخلی و خارجی ترکیه را با چالش‌های عمده‌ای روبه‌رو کرده است. اردوغان با پیگیری حملات نظامی در مرزهای عراق و سوریه و شروع عملیات عفرین علیه کرده‌های مسلح بیش‌ازپیش سیاست مداراجویانه با مخالفان داخلی و خارجی خود را کنار گذاشته و به‌طور نسبی وارد مناقشات منطقه‌ای شده است.

در مناسبات میان دو گفتمان هویتی کمالیسم و اسلام‌گرایی در ترکیه، عناصر هویتی آن‌ها به‌عنوان اجزای اصلی تعیین‌کننده در مقاومت آن‌ها محسوب می‌شوند. در گفتمان کمالیسم عناصری نظیر غرب‌گرایی، سکولاریسم و ناسیونالیسم و در گفتمان اسلام‌گرایی، عناصری مانند محافظه‌کاری، آزادی‌های فردی و دموکراسی به‌عنوان عناصر هویت‌ساز و در زنجیره هم‌ارزی در مقابل یکدیگر صف‌آرایی کرده‌اند و به‌واسازی یا همپوشانی هم می‌پردازند. این

عناصر هم تعیین‌کننده چگونگی رابطه گفتمان‌های کمالیستی و اسلام‌گرایی در ترکیه بوده است و هم تحول در نوع رابطه این گفتمان‌ها را نیز نشان می‌دهد.

چنین به نظر می‌رسد که شکل‌گیری گفتمان اسلام‌گرایی در دهه ۱۹۹۰ و به تبع آن روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه به یکباره پدید نیامده است. این گفتمان هنگامی توانست پایگاه اجتماعی قوی در بین مردم ترکیه پدید آورد که اغلب گفتمان‌های سکولار که از زمان روی کار آمدن آتاتورک بر سیاست ترکیه تسلط داشته‌اند، از ارائه برنامه‌ای منسجم، همسو با فرهنگ مذهبی ترکیه و پیشرفت‌های اقتصادی ناتوان بوده‌اند؛ بنابراین از مهم‌ترین دلایل گرایش مردم ترکیه به اسلام‌گرایان، یکی فضای باز شکل‌گرفته در دوران تورگوت اوزال بوده است. چنانکه بیان شد به‌دلیل این سیاست‌های باز و راه‌اندازی یک نوع بورژوازی اسلامی و اقتصاد پویا، اسلام‌گرایان نیز فرصت را مغتنم شمردند و به طرح ایده‌های موردنظر خود همت گماشتند. وجود رسانه‌های آزاد و بهره‌گیری از عناصر در دسترس توسط اسلام‌گرایان باعث شد تا آنان دوباره پایگاه اجتماعی مطلوبی به دست بیاورند. اسلام‌گرایانی که توانسته بودند خود را در وضعیت جدید بازیابی کنند، در عرصه عمل نیز نشان دادند توانایی اداره امور سیاسی و اجتماعی را در یک جامعه سکولار و چندفرهنگی یاد گرفته‌اند. با فرارسیدن دهه ۱۹۹۰ و تلاش اسلام‌گرایان برای کسب قدرت سیاسی این اوج‌گیری به نقطه نهایی خود رسیده بود. نخست‌وزیری نجم‌الدین اربکان ماحصل تلاش‌های گفتمان اسلام‌گرایی برای دستیابی به قدرت بوده است که علاوه بر کسب منصب نخست‌وزیری، نسل جدیدی از نخبگان سیاسی نوگرا را در ترکیه مطرح کرد که بعدها توانستند نقشی اساسی در سیاست‌های اسلام‌گرایی ترکیه و منطقه بر عهده بگیرند. رجب طیب اردوغان یکی از همین نخبگان نوگرا بود که با بهره‌گیری از قدرت گرفتن اسلام‌گرایان توانسته بود در شهرداری استانبول جایگاه مطلوبی به دست بیاورد و سکوی پرتابی برای آینده سیاسی خود فراهم کند. نخست‌وزیری اربکان تنها یک سال دوام آورد و با کودتای نظامیان سرنگون شد؛ اما نتیجه آن برای اسلام‌گرایان بسیار مثبت و مفید بود. اسلام‌گرایان به‌خوبی نشان دادند که با رعایت قواعد دموکراتیک و سازگار کردن ایده‌های خود با اندیشه‌های نو می‌توانند گفتمان خود را هژمونیک کنند.

منابع

۱. اطهری، اسدالله (بی‌تا)، «ارتش و اسلام‌گرایان ترکیه؛ دو نیروی اجتماعی در یک نظام»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، شماره ۲۶.
۲. امام‌جمعه‌زاده و دیگران (۱۳۹۲)، «تحول گفتمان هویت در ترکیه از کمالیسم به اسلام‌گرایی با تأکید بر حزب عدالت و توسعه»، فصلنامه مطالعات جهان اسلام، دوره ۱، شماره ۳، زمستان ۹۲.
۳. بصیری، محمدعلی و موسوی، فاضل (۱۳۸۹)، «نقش و تأثیر عوامل داخلی ترکیه در پیوستن آن کشور به اتحادیه اروپا»، فصلنامه علمی - پژوهشی تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، دانشگاه آزاد اسلامی شهرضا، شماره پنجم، بهار ۸۹.
۴. حقیقت، صادق و حسینی‌زاده، محمد (۱۳۹۲). «گفتمان»، رهیافت و روش در علوم سیاسی، به‌اهتمام عباس منوچهری، تهران: سمت.

۵. حقیقت، سید صادق (۱۳۸۷)، روش‌شناسی علوم سیاسی، قم: انتشارات دانشگاه مفید.
۶. دهقانی، رضا (۱۳۹۱)، «سیاست خارجی ترکیه در فرایند عثمانی‌گری و نوخلاف‌ت اسلامی»، فصلنامه مطالعات جهان اسلام، دوره ۲، شماره ۲.
۷. طاهایی، جواد (۱۳۸۰)، «اسلام‌گرایی و دولت مدرن در ترکیه»، فصلنامه راهبرد، شماره نوزده، بهار ۱۳۸۰.
۸. گوهری مقدم و مددلو (۱۳۹۵)، «ریشه‌های عثمانی‌گرایی در سیاست خارجی ترکیه (۲۰۱۵-۲۰۰۲)»، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، سال پنجم، شماره ۱۷، تابستان ۹۵ (شماره پیاپی ۴۷).
۹. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۲)، فراسوی چپ و راست، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
۱۰. لکلانو، ارنستو و موفه، شان‌تال (۱۳۹۲). هژمونی و استراتژی سوسیالیستی؛ به سوی سیاست دموکراتیک - رادیکال، ترجمه محمد رضایی، تهران: ثالث.
۱۱. متقی، ابراهیم و دیگران (۱۳۹۵)، «معمای امنیت و راهبرد منطقه‌ای ترکیه پس از کودتای جولای ۲۰۱۶»، شماره دهم، اسفند ۹۵، مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.
۱۲. مفیدنژاد، مرتضی (۱۳۸۸)، «انقلاب اسلامی ایران و تأثیر آن بر اسلام سیاسی در ترکیه»، زمستان ۱۳۸۸ و بهار ۱۳۸۹، سال هفتم، شماره ۲۶ و ۲۷.
۱۳. موف، شان‌تال (۱۳۸۸)، در حمایت از مدل مجادله‌ای دموکراسی در نظریه سیاسی در گذار، ترجمه حسن آب‌نیک، تهران: کویر.
۱۴. نوروزی، رسول و عبدخدایی، مجتبی (۱۳۹۱)، «انقلاب اسلامی و هویت‌یابی تمدنی در ترکیه»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال نهم، شماره ۳۰، پاییز ۹۱.
۱۵. واعظی، محمود (۱۳۸۷)، «تجربه جدید در ترکیه؛ تقابل گفتمان‌ها»، فصلنامه راهبرد، شماره چهل و هفتم، تابستان ۸۷.
۱۶. هوارث، دیوید (۱۳۷۷)، «نظریه گفتمان»، ترجمه سید علی‌اصغر سلطانی، نشریه علوم سیاسی، سال اول، شماره دوم، پاییز ۷۷.

Cagaptay, S. (2006). *Islam, secularism and nationalism in modern Turkey: who is a Turk?*. Routledge.

Yavuz, M. H. (2003). *Islamic political identity in Turkey*. Oxford University Press on Demand.

Competition of political Islam and secularism during the Turkish republic with emphasis on the era of justice and development party (adalat ve kalkmna partisi (akp)) during 1990-2016

Kambiz Ghahremani, Ebrahim Motaghi, Alireza Golshani

Received:2020.4.8

Accepted:2020.6.23

Abstract

Political discourses have an important role in forming the political. Competitions, instructions and conflicts in different countries. This effect, specially in multinational and full of political and cultural discourses countries is very considerable. Turkey is one of the important and effective countries in the middle east which is faced by different discourse competitions. In this regard, it seems that studying the trend of discourse interactions in this country in form of cooperation and conflict is an effective and essential research. The current work aims to study discourse conflict and cooperation in turkey during 1990-2016 using mouffe and lal's discourse method .We also used library method and historical references. Therefore, Islamist discourse, Seculars (kemalists and laics) and also, some microdiscourses such as kurds can be considered as the most important active discourses in political area in this country. This study is important for the current research when Islamic discourse in 1990s is strongly offered in turkey's political area and in some periods.it become a hegemonic discourse. Additionally, taking power of justice and development party as a maderate party and tendency to Islamic discourses has complicated the nature of discourse conflict and cooperation in this country.

Keywords: turkey; discourse; Islamism; secularism; justice and development party.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی